

Анатолій Скрипник, к. і. н.

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Україна*

ПРИЧИНИ УТВОРЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПРОШАРКУ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Anatoliy Skrypnyk, PhD in History

Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, Ukraine

REASONS OF THE RUSSIAN MILITARY CLASS FORMATION IN THE SOCIAL STRUCTURE OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

From the end of the 18th century, the Russian state begins to form a new stratum of society with pronounced military peculiarities. It was a radically different socio-demographic phenomenon with all the properties and preconditions of development into a separate caste or a group of the Empire population. The starting point was the fact that recruits entering the armed forces almost immediately lost their old social ties, and with the course of time they started to realize themselves as representatives of other community, gradually adapting to the new realities and spreading their status in the future for their own families. The military service for these people was made lifelong and hereditary, however, they were relieved of all state taxes and performing numerous duties.

Key words: Russian Empire, the Right-Bank Ukraine, regular army, retired soldiers, social adaptation.

Мілітарна сутність Російської імперії, політичним змістом якої протягом XVIII-XIX ст. були майже безперервні наступальні загарбницькі війни, втілювалася за допомогою досить ефективної регулярної армії. Цей державний інститут, подібно ненажерливій істоті, постійно вимагав нових людських ресурсів, що поповнювалися черговими або позачерговими рекрутськими наборами до регулярних армійських полків. З плином часу особовий склад виснажувався фізично і морально, вимагав заміни на більш молодий і здоровий контингент. Відомо, що ставлення до солдатів в європейських арміях того часу як до живих бездумних механізмів не передбачало комплексного соціального піклування або опіки з боку держави. Російська не була винятком. Тих хто не могли нести військову службу через старість чи погане здоров'я відправляли у відставку «на власний прожиток», як відпрацьований матеріал.

На момент повної анексії земель Правобережної України Російською імперією, служба в армії була довічною. Тільки з 1793 р. її обмежили 25 роками, як й в європейських арміях, а з 1834 р. – 20 роками для музикантів, солдатів-євреїв і солдатських дітей, а більшість стройових солдатів «служило під прапорами» 15 років, а весь інший час, до 25-річного терміну, перебували у безтерміновій відпустці¹.

Існувала логічна закономірність і взаємозалежність між експансіоністським просуванням московської імперії зі сходу на захід і південь, в якості історичної першопричини; і насильницьким становленням нових суспільних реалій і форм – як похідного результату. Є підстави вважати, що на цих територіях в досліджуваний хронологічний період такого поширеного соціального явища, як літні і хворі відставні російські солдати майже не спостерігалось. Військо Речі Посполитої в кінці XVIII століття було регулярним лише частково, а його ядро становили підрозділи, сформовані за територіальним принципом «народових бригад». Нечисленні професійні ветерани за свої заслуги, як

¹ Петров, А.Н. (ред). (1897). Русская военная сила. Т. 2. Москва. Изд. И. Н. Кушнарев и К, 425.

правило, облаштовувалися у сільській місцевості як вільні селяни або дрібна шляхта. Тільки з приходом і вкоріненням великих мас російських військових поступово почало зароджуватися і розвиватися таке суспільне явище, як відставні солдати, які з часом все більше стали впливати на соціально-економічні та політичні реалії в регіоні.

Після укладення Кайнарджийського миру з Оттоманською Портою Катерина II у своєму маніфесті від 2 вересня 1793 року наказала розпочати демобілізацію літніх і хворих солдатів з бойових полків¹. Однак, загальна політична нестабільність на території Правобережної України, польське повстання на чолі з Т. Костюшком (1794 р.) і третій розділ Польщі (1795 р.) не давали підстав для масового звільнення ветеранів. Це могло б негативно позначитися на боездатності більшої частини полків. Тільки через два роки, у жовтні 1795 року Військова колегія видала указ про «Порядок відставки від служби військових нижніх чинів». Таких військових розділили на дві категорії: ті, хто не придатний до служби за станом здоров'я і віком; і ті, хто вислужив свої довгі 25 років. Для перших підставою для звільнення могли стати особисті огляди генералів і медичних чинів, які звільняли від служби «тих, хто має хворобливі напади, старі роками і не здатні до польової служби». Їх відправляли дослужувати до гарнізонних батальйонів. Друга категорія мала вибір: солдат, що мали родичів, які погодилися утримувати їх до смерті, відправляли з належними документами до місця проживання; а тих, кому нікуди йти – в гарнізонні батальйони та інвалідні команди². Вважаємо, що саме з цього часу почав зароджуватися новий соціальний прошарок в населених пунктах краю, який поступово зростав і зміцнювався протягом наступних десятиліть, але довгий час не мав серйозного впливу на соціальні реалії.

Починалося з невеликих груп відставних солдатів, що оселялися як правило, у містах; там їм легше було прожити, швидше знайти роботу і в перспективі обзавестися сім'єю. Так в одному з «Описів» жителів Кам'янця-Подільського, датованому 1795 р., повідомляється про те, що в місті налічувалося 68 людей осілих військових³. Крім польських відставників, серед них могли бути ветерани тих російських частин, що перебували на той час в самому місті та його околицях: Новоингенмарландский, Володимирський, Чернігівський мушкетерські полки і два батальйони з Єгерського корпусу. Підставою для умовного, можливо, нерівномірного розподілу цієї категорії жителів міста служить той факт, що на 1793 рік тодішній польський гарнізон налічував майже 5 тисяч солдатів і офіцерів. Логічно припустити, що частина з них після капітуляції і розформування залишилася в місті. Схожу ситуацію можна було спостерігати і в інших населених пунктах краю, особливо вздовж старого російсько-польського кордону. Наприклад, в таких маленьких містечках, як Кременець, офіційно на 1798 рік налічувалося ні багато, ні мало 840 осіб відставників⁴. Ймовірно, більшість з них були солдатами, а потім і відставниками збройних сил польської держави і записані в офіційні звіти як одна з категорій з загальної кількості жителів. Тому, вважати точними і остаточними наведені вище цифри, що ніби відображають суто російський військовий елемент, не варто.

Облаштування та адаптація відставних солдатів на Правобережжі була значно уповільнена тодішніми військово-політичними подіями в Європі, у яких активно брала участь й Російська імперія. У зв'язку з різким збільшенням кількості армійських полків в 1805-1806 рр. стала відчуватися гостра нестача досвідчених солдат. Цар Олександр I звернувся до ветеранів з закликом повернутися до армії: «У теперішніх військових обставинах, коли всі верстви населення готуються до оборони Батьківщини, немає сумніву, що і відставні нижні чини повинні в цьому взяти участь, якщо їм дозволяє здоров'я і вік». У всіх повітових містах кожної області відкрили пункти для збору та медичного огляду бажаючих. Кандидатів розділяли на чотири категорії: ті, хто повністю підходив для служби в армії; хто більше підходив до служби в міліції (ополченні); хто міг служити в губернських і повітових штатних командах; і ті, хто за віком і здоров'ю зовсім не підходили до

¹ Маніфест о разных дарованных народу милостях (1793). *Полное собрание законов Российской империи I, Т. 23, № 17149.*

² О порядке отставки от службы воинских нижних чинов (1795). *Полное собрание законов Российской империи I, Т. 23, № 17402.*

³ Петров, М. (2003). Населення Кам'янця-Подільського та його етнічна структура в другій половині XVI - XVIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Історичні науки. Т. 11.* Кам'янець-Подільський: Вид-во Кам'янець-Подільського держ. пед. унів-у, 93–104.

⁴ Карліна, О. (2006). Місто Кременець у першій третині XIX століття. *Зб. наук. праць Волинські Афіни. 1805-1833.* Тернопіль: Богдан, 13.

служби¹. Такі пункти відкрилися в адміністративних центрах новоприєднаних губерній: Києві, Житомирі, Кам'янці-Подільському, а також у містах Луцьку, Вінниці та Меджибожі. Але бажачі головним чином були тільки серед відставників, що служили в гарнізонних батальйонах і повітових інвалідних командах, і які за станом здоров'я ще були здатні до подальшої фронтової служби.

Продовження процесу наповнення території регіону відставниками почався тільки з 20-х років XIX століття. У вересні 1820 року вийшов сенатський указ про «Відставку нижніх військових чинів, які вступили встановлені строки», тобто 25 років в армії і 22 роки в гвардії. Були введені нові зразки відпускних паспортів, які мали три форми залежно від станової приналежності солдата. «Форма 1» видавалася «зарахованим до рекрутів міщанам і людям казенного відомства, солдатським і піддячим дітям, церковникам і селянам, відпущеним поміщиками на волю», які в перспективі повинні були проживати у великих населених пунктах, в повітових містах і містечках. Найпоширеніша, зважаючи на переважно селянське комплектування російської армії, «Форма 2» видавалася всім, хто був на військовій службі «з поміщицьких селян і дворових людей», вони повинні були повернутися до хліборобської праці. І «Форма 3» – видавалася вихідцям з «орних солдатських дітей», які після 15 років служби повинні були повернутися на свої місця проживання до 15 червня 1831 року. До кожного з таких паспортів додавався повний послужний список власника з відмітками про місце служби, нагороди, описом зовнішності (фотографій ще не існувало – А. С.), віку, сімейного стану, а також обов'язків та прав відпускника. Йому наказували «(...) поводити себе чесно і доброзичливо, одягатися акуратно, бороду голити, по світу не ходити, від протиправних вчинків утримуватися ... і підкорятися Начальству...»².

З квітня 1832 року була введена ще одна форма паспортів для тих військовослужбовців, які звільнялися не за вислугою років з армії і гвардії, а на підставі окремих царських указів. У цьому випадку ідея Миколи І полягала в наданні дворічної відпустки солдатам з умовою за першим викликом терміново з'явитися на місце служби. Ці паспорти також мали дві форми: перша для міщан і казенних людей, а друга – загальна, для поміщицьких і дворових селян. До них обов'язково додавався послужний список і настанови щодо поведінки солдата в цивільному житті, його права і обов'язки. Місцева поліція повинна була скласти списки і контролювати зміни місць проживання солдата. Якщо протягом цих двох років тимчасово відпущений не викликався на службу, а її загальний термін закінчився, то він автоматично опинявся у відставці. Відповідні відмітки робилися в паспорті командиром губернського батальйону і цивільним губернатором³.

Звільнялися ветерани обов'язково у військових одностроях, вихід за межі полку в цивільному одязі був заборонений особисто царем Миколою І⁴. У вересні 1832 року вийшов указ щодо звільнених солдатів за віком, неміччю і каліцтвами, які були неспроможні прогодувати себе під час прямування до місця проживання. Військовий міністр наказав відправляти цих бідолах з конвоями Внутрішньої варті, тобто разом із злочинцями, але з належним харчуванням на кошти Провіантського департаменту зі сплатою обивателям кормових грошей⁵.

Ось як описує свою зустріч з таким солдатом письменник Тадей Булгарін: «Командири змилювалися – дали відставку, благословили та нагородили на дорогу, і я, помолившись і попрощавшись з товаришами, пішов на батьківщину» – розповідав ветеран. «Потім відставний солдат розстебнув кітель, вийняв гаманець, що висів на грудях, і розгорнув його. Я побачив папери, атестати і послужний список, чотири сині асигнації, а на срібній пряжці знак Військового ордена, Анненський знак і медалі 1812 року за взяття Парижа»⁶. Ось такий набір документів і нагород мали

¹ О приглашении отставных нижних воинских чинов на службу (1807). *Полное собрание законов Российской империи I, Т. 29, № 22448.*

² О даче отставки нижним воинским чинам, выслужившим установленные сроки (1820). *Полное собрание законов Российской империи I, Т. 37, № 28420.*

³ О формах паспортам, выдаваемым нижним воинским чинам, увольняемым по Всемилостивейшим указам не за выслугу положенных лет (1832) *Полное собрание законов Российской империи II, Т. 7, № 5294.*; О новых формах паспортам, выдаваемым нижним чинам, увольняемым по указу 6 Декабря 1831 года до выслуги положенных лет (1832). *Полное собрание законов Российской империи II, Т. 7, № 5524.*

⁴ Воспоминания Ивана Меньшого (1874). *Русская старина, том 9.* 58.

⁵ Об отправлении нижних чинов, уволенных в отставку за выслугу лет, посредством Внутренней Стражи (1832). *Полное собрание законов Российской империи II, Т. 7, № 5595.*

⁶ Булгарин, Ф. (1830). Сочинения. *Часть одиннадцатая. Издание второе, исправленное. № VIII. Отставной солдат.* Санктпетербург. В тип-и Александра Смирдина. 231-240.

більшість старих солдатів, які, отримавши відставку, вирішувалися вирушити у рідні краї.

У жовтні 1829 року до Головного військового штабу почали надходити повідомлення з губерній про випадки жебрацтва серед відставних солдатів. Реакція царя миттєвою, він особисто визначив послідовність дій місцевої влади в таких ситуаціях. Перш за все, міська або повітова поліція відводила жебрака до цивільного губернатора, той з командиром внутрішнього губерньського батальйону перевіряли документи, з'ясовували, чому солдат не може себе прогодувати і за його бажанням влаштували «(...) служити до Присутніх місць (...)». Разом з тим, несподівано виявилось, що частина таких відставників згодна служити у тюрмах в якості наглядачів. Губернські правління рекомендували місцевим органам влади брати на службу до повітових в'язниць з метою «(...) належного дотримання порядку в палатах (у камерах – А. С.) інвалідів і відставних солдатів. З повним утриманням за рахунок міських доходів, а саме – забезпечення формою і грошима». В залежності від розмірів повітових тюрм і числа ув'язнених набирали на службу від 2 до 8 осіб¹.

У разі відмови від подібної служби, з міських земель відставникові повинні були надати ділянку землі під овочі, а на кошти, виділені з губерньського казначейства у розмірі 50 рублів, він мав побудувати собі житло. Зовсім старезних, старих і хворих забирали до казарм губерньських батальйонів на утримання без виконання службових обов'язків, а божевільних, сліпих і повних інвалідів направляли в Прикази громадської опіки².

Після закінчення російсько-турецької війни 1828-1829 рр. Микола I вирішив скоротити армію шляхом надання відставок старим солдатам. Враховуючи їх участь у воєнних баталіях, обгрунтовуючи це рішення мужністю і героїзмом, продемонстрованих полками на Балканах, він наказав звільняти нижніх чинів, що прослужили у гвардії 20 років, а в інших родах військ – 22 роки, у відставку. Це були солдати, що служили в полках і дивізіях 2-го, 3-го і 4-го піхотних корпусів. Саме їх виводили на відпочинок і переформування на територію Правобережної України. В руслі тогочасної державної політики щодо створення і розвитку військових поселень планувалося облаштувати прикордонні населені пункти по річці Дністер в Бессарабії і Подільської губернії, та заселити їх відставними нижніми чинами³. Таким чином, в майбутньому це б допомогло вирішити два важливі завдання: по-перше, створити з військових поселень надійний захист південно-західних кордонів імперії, а по-друге, мати біля цих меж завжди готові до виступу частини. Однак, у цьому випадку військовослужбовці звільнялися не в остаточну відставку, а у відпустку на 5 років, і тільки після закінчення цього строку остаточно звільнялися від служби, як тоді говорили, «в чисту відставку». Крім того, сам термін «безстрокова відпустка» не вважався абсолютним поняттям, тобто таке звільнення передбачало при необхідності ймовірність призову солдата в будь-який момент в армію.⁴ На думку російських військових теоретиків кінця XIX – початку XX ст., «(...) таким порядком звільнення з лав збройних сил Російської імперії в першій половині XIX ст. було закладено підвалини постійного запасу армії»⁵.

Початком наступного етапу розвитку відпускнуї системи у збройних силах Російської імперії стало «Положення про звільнення нижніх чинів військово-сухопутного відомства у безстрокові відпустки», датоване серпнем 1834 року. Воно поділялося на чотири глави: перша визначала загальний строк служби, порядок переходу з діючих військ до резервних, право на одержання, та порядок звільнення у відпустку; друга регламентувала права і обов'язки відпускнуїх в місцях проживання і правила зарахування до запасних частин; третя – містила порядок обліку відпускнуїх на місцях проживання, як важливий обов'язок місцевого цивільного і військового начальства, та звільнення у відставку; четверта визначала порядок призову відпускнуїх на службу в разі необхідності та звільнення за непотребою⁶.

¹ Державний архів Черкаської області. Ф. 8, Оп. 1, Спр. 83, Арк. 1-2.

² О призерении отставных военных нижних чинов, снискивающих себе пропитание милостынею (1829). Полное собрание законов Российской империи II, Т. 4, № 3263.

³ Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 405, Оп. 2, Д. 447, Л. 36-37, 45 об-46.

⁴ Южаков, С. Н., Милоков, П.Н. (ред). (1900). Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. Второй том. Санкт.-Петербург : Книгоиздательское Тов-во «Просвещение», 757.

⁵ Редигер, А. (1994). Комплектование и устройство вооруженной силы. II. Комплектование русской армии (исторический очерк). Российский военный сборник. Вып. IV. История русской армии. Москва: Изд. ГА ВС; «Российский военный сборник». 51.

⁶ Высочайше утвержденное Положение об увольнении нижних чинов военно-сухопутного ведомства в безсрочный отпуск (1843). Полное собрание законов Российской империи II, Т. 9, Отд. 1. № 7374.

Це «Положення» не тільки докладно регламентувало всі стадії процесу переходу солдат до мирного життя під постійним контролем держави, але й законодавчо закріпило створення так званих «запасних військ» у складі Резервної армії з безтерміново-відпускних солдат. Метою запровадження такої моделі було: по-перше, скорочення чисельності збройних сил і витрат на них при одночасному збереженні їх боєздатності і можливості швидкого поповнення до штатів воєнного часу; по-друге – повернення сім'ям ще не остаточно покалічених військовою службою чоловіків¹. У грудні того ж року відбулося велике звільнення у відпустку вояків з Гвардійського корпусу. За спогадами сучасника, у відповідності з наказом Миколи I одночасно відпустили 5000 осіб у так звану «кавалерську відпустку». Тобто, в першу чергу звільняли воїнів, які мали ордени і медалі за військові подвиги².

Саме з цього часу в населених пунктах Правобережної України стало з'являтися все більше відставних, а потім і безтерміново-відпускних солдат. Одні з них – місцеві жителі, які поверталися після 20-річної служби в рідні краї, інші – ті, які вирішили не повертатися до рідних домівок, а залишатися там, де стояли їхні полки. Якщо взяти до уваги, що старий солдат звільняється в 1834-1837 рр., після визначеного законами терміну, то логічно допустити, що він потрапив в армію рекрутом ще на початку XIX ст., під час форсованого збільшення чисельності збройних сил для боротьби з Наполеоном. За статистичними підрахунками, на 1836 рік по всій Російській імперії статус відставного солдата мали 120852 особи чоловічої статі, тобто це власне самі солдати-ветерани, і 192147 членів їх сімей жіночої статі³.

До середини XIX століття визначилися райони найбільшої концентрації військового стану у Російській імперії. Головною причиною було розташування регулярних військ у стратегічних пунктах, що створювало скупчення звільнених військовослужбовців. З урахуванням військових поселень і кількості рекрутських наборів за три десятиліття XIX століття чимала частка припадає на територію Київського генерал-губернаторства, зокрема, на Київську і Подільську губернії⁴. Тобто, з 20-х рр. виникла тенденція не тільки появи, але й неухильного зростання представників цього стану на території краю, кількість якого до початку 40-х рр. досягла майже 1,5 % від загального числа відставників по всій державі⁵.

З кінця 30-х років XIX ст. відставні і відпускні солдати стали несподіваним джерелом поповнення кадрів інших силових установ окружного та місцевого рівня. В «Губернських відомостях» Волинської та Подільської губерній у серпні 1838 року з'явилися оголошення про «Виклик відставних, які перебувають у безстроковій відпустці, нижніх військових чинів для заповнення місць у прикордонній варті». Начальник Скуляньського митного округу повідомляв, що з причини великого некомплекту стражників – близько 40 осіб – дозволено набрати охочих з солдатів, крім «(...) калік і німечин». Передбачалося укладання «підписки» (офіційного контракту – А. С.) терміном на два роки на посади кінних об'їждчиків або піших стражників з забезпеченням формою, зброєю і грошима. «Прикордонники зобов'язані стояти на постах біля кордону і захищати його від таємних перетинів і передач, а за всі затримані товари і втікачів – отримувати грошові винагороди»⁶. З лютого 1839 року було дозволено комплектувати Лісову службу нижніми чинами, які перебували у безстрокових відпустках. Вчорашні солдати із задоволенням йшли на таку роботу в якості об'їждчиків і лісових сторожів, а Лісовий і Межовий інститути ліквідували брак кадрів. Вимагалось письмове підтвердження місцевого начальства про «благонадійність нижнього чину»⁷. Такі працівники звільнялися від обов'язкової присутності на періодичних військових зборах та оглядах,

¹ Новицкий, Ф. (ред.) (1911). Военная энциклопедия. В Том IV. Петербург-Москва: Тип-я Т-ва И.Д.Сытина, 444.

² Записки солдата Памфила Назарова, в иночестве Митрофана (1878). *Русская старина*. Т. 22. № 8. 548-549.

³ Заблудский, М.П. (ред.) (1851). *Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского русского географического общества*. Книжка I. Санкт-Петербург : В Типографии П Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 55.

⁴ Ячменихин, К. (2006). *Армия и реформы: военные поселения в политике самодержавия*. Чернигов. Сіверська думка, 5.

⁵ Фундуклей, И. (1852). Статистическое описание Киевской губернии. *Часть I*. Санкт-Петербург. В тип-и Министерства Внутренних Дел. 164.

⁶ О вызове отставных и состоящих в безсрочном отпуске нижних воинских чинов для занятия мест в пограничной страже. Объявления и извещения (1938). *Подольские губернские ведомости*, 35 (27 августа), 4.

⁷ Объявления. Отдел второй (местный). Часть официальная (1853). *Киевские губернские ведомости*, 31 (1 августа), 4.

«(...) з причини ймовірних збитків завданих лісам під час їх відсутності»¹.

З 1840 року у повітах губерній при Земських судах і Станових квартирах сформували Розсильні команди, де відставні і безтерміново-відпускні солдати використовувалися в якості кур'єрів, супроводжуючих та конвойних. Однак, під час перевірки цих підрозділів у лютому 1842 року за наказом київського генерал-губернатора майором Сальтисовим в Подільській і Волинській губерніях виявили не зовсім належний стан забезпечення та оснащення службовців всім необхідним, крім Проскурівської команди². Сама служба в таких командах була далеко не безпечною. Пристав 2-го стану Ковельського повіту Волинської губернії за наказом станового пристава в лютому 1843 року відправив двох своїх помічників з числа солдатів до поміщика Т. Хойнацкого з повідомленням про виплату до скарбниці недоїмок. Той у відповідь жорстоко їх побив при виконанні службових обов'язків, що і засвідчив повітовий лікар³.

Відставні солдати зі своїми сім'ями селились в містах краю, де вони розраховували знайти засоби для прожитку. Саме там їх із задоволенням брали на посади сторожів, двірників, швейцарів і подібну роботу⁴. Збільшення кількості відставних і відпускних солдатів на ринку праці підтверджує й офіційна статистика. Саме в період з 1829 по 1839 рік відбулися різкі коливання чисельності звільнених з армії нижніх чинів: відразу ж після закінчення російсько-турецької війни 1828-1829 рр., через великі втрати у полках, отримали відставку лише 3052 людини; а у 1839 році – в руслі політики скорочення витрат на армію, було відпущено по домівках відразу 63503 військовослужбовців⁵.

Вивчення архівних матеріалів і праць істориків кінця XIX – початку XX століття, їх систематизація та аналіз змін у державній політиці з даного кола питань дозволяє зробити кілька висновків. По-перше, умови для виникнення воєнного стану на нових територіях формувалися під впливом мілітарно-політичних реалій на Правобережній Україні, визначальним чинником яких стали частини регулярних військ імперії; по-друге, зародження досліджуваного стану стало відправною точкою для поступового зміни загальної соціальної структури тогочасного суспільства, особливо в містах і містечках регіону; по-третє, до середини XIX століття відставні і відпускні солдати завдяки своєму авторитету серед селян і міщан, оскільки вважалося, що «(...) вони за час служби багато побачили і багато знають», стали все більше впливати на суспільну свідомість представників бідних станів, до їх думки все більше стали прислухатися на загальних зборах та сільських сходах; в-четверте – згідно з офіційною статистикою того часу відсоток належних до військового стану був досить низьким, але демонстрував тенденцію зростання і зміцнення, що сталося впродовж другої половини XIX – початку XX століття.

References

1. Bulgarin. F. (1830). *Sochineniya. Chast odinnadsataya*. Izdanie vtoroe, ispravlennoe. № VIII. Otstavnoy soldat. Sankt-Peterburg. V tip-i Aleksandra Smirdina.
2. Fundukley, I. (1852). *Statisticheskoe opisanie Kievskoy gubernii. Chast I*. Sankt-Peterburg. V tip-i Ministerstva Vnutrenih Del.
3. *Istoricheskoe obozrenie voenno-suhoputnogo upravleniya 1825-1850 gg.* (1850). Sankt-Peterburg: Pechatano v voennoy tipografii.
4. Karlina, O. (2006) *MIsto Kremenets u pershly tretinl XIX stolltitya. Zb. nauk. prats VolinskI AfIni. 1805-1833*. TernopII: Bogdan.
5. Manifest o raznyih darovanyih narodu milostyah (1793). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii I, T. 23, № 17149*.
6. Novitskiy F. (redaktor). (1911). *Voennaya entsiklopediya. V Tom IV*. Peterburg-Moskva: Tip-ya T-va I.D.Syitina.
7. O dache otstavki nizhnim voinskim chinam, vyisluzhivshim ustanovlennyye sroki (1820). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii I, T. 37, № 28420*.
8. O formah pasportam, vyidavaemyim nizhnim voinskim chinam, uvolnyaemyim po Vsemilostiveyshim ukazam ne za vyislugu polozhennyih let (1832). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii II, T. 7, № 5294*; O novyih

¹ О комплектовании лесной стражи нижними чинами, в безсрочном отпуску находящимся (1839). *Полное собрание законов Российской империи II, T. 14, Otd. 1, № 11993*.

² Державний архів Волинської області. Ф. 368, Он. 1, Спр. 63, Арк. 2-2зв; 41-41зв.

³ Державний архів Волинської області. Ф. 363, Он. 1, Спр. 785, Арк. 1-2; 784-789.

⁴ Рашин, А. (1950). Динамика численности и процессы формирования городского населения России в XIX – в начале XX вв. *Исторические записки. T. 34*. Москва, 64.

⁵ *Историческое обозрение военно-сухопутного управления 1825-1850 гг.* (1850). Санкт-Петербург: Печатано в военной типографии, 41.

- formah pasportam, vydavaemyim nizhnim chinam, uvolnyaemyim po ukazu 6 Dekabrya 1831 goda do vyislugi polozhennyih let (1832). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii II, T. 7, № 5524.*
9. O komplektovanii lesnoy strazhi nizhnimi chinami, v bezsrochnom otpusku nahodyaschimsya (1839). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii II, T. 14, Otd. 1, № 11993.*
10. O poryadke otstavki ot sluzhby voinskih nizhnih chinov (1795). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii I, T. 23, № 17402.*
11. O prizrenii otstavnyih voennyih nizhnih chinov, sniskivayuschih sebe propitanie milostyineyu (1829). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii II, T. 4, № 3263.*
12. Ob otpravlenii nizhnih chinov, uvolennyih v otstavku za vyislugu let, posredstvom Vnutrenney Strazhi (1832). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii II, T. 7, № 5595.*
13. Ob priglasenii otstavnyih nizhnih voinskih chinov na sluzhbu (1807). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii I, T. 29, № 22448.*
14. Ob vyizove otstavnyih i sostoyaschih v bezsrochnom otpuske nizhnih voinskih chinov dlya zanyatiya mest v pograničnoy strazhe. Ob'yavleniya i izvescheniya (1838). *Podolskie gubernskie vedomosti, 35. (27 avgusta), 4.*
15. Ob'yavleniya. Otdel vtoroy (mestnyiy). Chast offitsialnaya (1853). *Kievskie gubernskie vedomosti, 31. (1 avgusta), 4.*
16. Petrov, A.N. (redaktor) (1897). *Russkaya voennaya sila. T. 2.* Moskva. Izd. I. N. Kushnarev i K.
17. Petrov, M. (2003). Naselennya Kam'yanetsa-Podl'skogo ta yogo etnichna struktura v drugiy polovinl XVI-XVIII st. *Naukovl pratsl Kam'yanets-Podl'skogo derzhavnogo pedagogichnogo unIversitetu : Istorichnl nauki. T. 11.* Kam'yanets-Podl'skiy: Vid-vo Kam'yanets-Podl'skogo derzh. ped. unIv-u, 93–104.
18. Rashin, A. (1950). Dinamika chislennosti i protsessyi formirovaniya gorodskogo naseleniya Rossii v XIX – v nachale XX vv. *Istoricheskie zapiski. T. 34.* Moskva.
19. Rediger, A. (1994). Komplektovanie i ustroystvo vooruzhennoy silyi. II. Komplektovanie russkoy armii (istoricheskiy ocherk). *Rossiyskiy voennyiy sbornik. Vyip. IV. Istoriya russkoy armii.* Moskva: Izd. GA VS; «Rossiyskiy voennyiy sbornik».
20. Rossiyskiy gosudarstvennyiy voenno-istoricheskiy arhiv (RGVIA). *F. 405, Op. 2, D. 447, L. 36–37, 45 ob-46.*
21. Vospominaniya Ivana Menshago (1874). *Russkaya starina, tom 9.*
22. Vyisochayshe utverzhdennoe Polozhenie ob uvolnenii nizhnih chinov voenno-suhoputnogo vedomstva v bezsrochniy otpusk (1843). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii II, T. 9, Otd. 1. № 7374.*
23. Yachmenihin, K. (2006). *Armiya i reformyi: voennye poseleniya v politike samoderzhaviya.* Chernigov. Siverska dumka.
24. Yuzhakov, S.N., Milyukov, P.N. (redaktoryi) (1900). Bolshaya entsiklopediya. Slovar obschedostupnyih svedeniy po vsem otraslyam znaniya. *Vtoroy tom.* Sankt-Peterburg : Knigoizdatelskoe Tov-vo «Prosveschenie».
25. Zablodskiy, M.P. (redaktor) (1851). Sbornik statisticheskikh svedeniy o Rossii, izdavaemyiy statisticheskim otdeleniem Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obschestva. *Knizhka I.* Sankt-Peterburg: V Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy E. I. V. Kantselyarii.
26. Zapiski soldata Pamfila Nazarova, v inochestve Mitrofana (1878). *Russkaya starina, tom 22, 8, 548-549.*